

Kalbotyros terminai vidurinės mokyklos lietuvių kalbos vadovėliuose

RITA KATELYTĖ

Lietuvių kalbos institutas

Vienas terminologijos mokslo teorinių uždavinių yra nustatyti terminų ir terminijų mokslinio pažinimo vaidmenį, mokslinį mąstymą ir pažinimo raidą, taip pat specialistų rengimą ir bendravimą (Гринев 1993: 12). Šis uždavinys apima ne tik specialiąsias mokslo sritis – mokslinio pažinimo lavinimas pradedamas vidurinėje mokykloje.

Bendrosiose programose ir išsilavinimo standartuose akcentuojamas įgyjamų mokslinių žinių moksliskumas, t. y. žinios turi būti „patikimos, teisingos, sistemingos, integruotos, atskleidžiančios įvairiapusių tikrovės reiškinų ryšius ir sąveikas“ (Bendrosios programos ir išsilavinimo standartai, 2003, p. 10).

Vidurinės mokyklos lietuvių kalbos vadovėliuose vartojami įvairių sričių terminai (kalbotyros, literatūros mokslo, stilistikos, metodikos ir kitų sričių), todėl šis tyrimas ir įdomus, kad galima panagrinti išsilavinimo ištakas – pradedant nuo pradinio ugdymo bendrojo lavinimo mokykloje.

Šiame straipsnyje analizuojami III–XII klasių lietuvių kalbos vadovėlių kalbotyros terminai. Pagrindinis straipsnio tikslas – parodyti lietuvių kalbos vadovėlių skirtingų kalbotyros terminų vartojimo kiekį, kalbotyros terminijos sričių sistemų sudarymą ir kitimą ugdymo procese. Medžiaga rinkta iš 18 skirtingų lietuvių kalbos vadovėlių, kurie buvo parinkti atsitiktine tvarka. Pasirinktieji vadovėliai atspindi *Bendrosiose programose ir išsilavinimo standartuose* pateiktą koncentrams būdingą mokymo turinį.

KALBOTYROS TERMINAI PRADINIŲ KLASIŲ KONCENTRE

Pradinis ugdymas yra bendrojo lavinimo sistemos pradžia. Pagrindinis ugdymo sistemos tikslas – plėtoti kalbinę kompetenciją, kaip tąsą, įgytą ikimokyklinio ugdymo metais. Taip pat formuojamos bendrosios vertybinės, didaktinės nuostatos. Pagrindiniai kalbinės kompetencijos aspektai yra kal-

binio bendravimo, gebėjimo skaityti ir rašyti, skaitytojo bruožų ugdymas, elementarus visų kalbos lygmenų pažinimas.

Bendrosiose programose ir išsilavinimo standartuose siūloma III–IV klasių koncentro lietuvių kalbos vadovėliuose mokyti(s) skaityti, mąstyti, kurti. Perėję į aukštesnį koncentrą mokiniai turi būti išmokę fonetikos ir sakinio teorijos, turi skirti reikšmines žodžio dalis, būti susipažinę su kalbos dalimis – veiksmažodžiu, daiktavardžiu, būdvardžiu.

Bendrosiose programose ir išsilavinimo standartuose pabrėžiama, kad programų turinį sudaro kalbinis ir literatūrinis ugdymas – ugdymo proceso neatsiejamos dalys. Tačiau lietuvių kalbos vadovėliuose vartojami kalbotyros terminai nuo literatūros mokslo, metodikos ir kitų sričių terminų nagrinėjami atskirai.

III–IV klasių koncentro lietuvių kalbos vadovėliuose rasti 435 skirtingi kalbotyros, literatūros mokslo ir metodikos terminai. Kalbotyros terminai sudaro 48 proc. visų šio koncentro terminų. Tai rodo, kad pakankamai ugdoma kalbinė kompetencija, gilinamas praktinės fonetikos, gramatikos (morfologijos ir sintaksės), leksikos ir teksto kūrimo priemonių suvokimas ir gebėjimas tai praktiškai taikyti.

III–IV klasių lietuvių kalbos vadovėlių kalbotyros terminiją (iš viso 212 terminų) sudaro fonetikos ir akcentologijos (20), morfologijos ir žodžių darybos (118), sintaksės (30), leksikologijos (19), bendrųjų ir kitų sričių (kalbos istorijos, dialektologijos ir kt.) terminai (25), pvz.: *balso intonacija, priebalsių minkštumo ženklas, priebalsių supanašėjimas, skiemuo; asmuo, bendratis, būdvardžio giminė, mažybinis daiktavardis, priesaginis daiktavardis; klausiamasis sakinytis, pagrindinė sakinio dalis, sakinio intonacija, veiksnys; antonimas, sinonimas, svetimybė, žodžio reikšmė; abėcėlė, aukštaičių tarmė, kalbos mokslas, elementorius*.

KALBOTYROS TERMINAI ŽEMESNIŪJŲ (V–VIII) KLASIŲ KONCENTRUOSE

Pagrindinio ugdymo svarbiausias tikslas – komunikacinė kompetencija, kuri suprantama kaip „gebėjimas reikšti, suvokti ir interpretuoti mintis, jausmus, faktus žodžiu ir raštu įvairiuose socialiniuose kontekstuose“ (Bendrosios programos ir išsilavinimo standartai 2003: 127). Siekiant visapusiškos kalbos sistemos dermės lygiai svarbu visos kalbinės veiklos rūšys – kalbėjimas, klausymas, skaitymas, rašymas.

V–VI klasių koncentro lietuvių kalbos vadovėliai skirti kalbos mokymui.

Visas kalbos ugdymas susideda iš visų kalbinės veiklos rūšių, kurių pagrindu sudarytos aukštesniųjų klasių *Bendrosios programos ir išsilavinimo standartai*. Čia kalbos mokymas remiasi tekstu, bet nemaža vietos skiriama ir gramatiškai. Mokoma daiktavardžio, būdvardžio ir veiksmažodžio, pateikiami žodžių darybos pagrindai. Taip pat mokoma diskutuoti, rašyti rašinį, konspektuoti, redaguoti tekstą.

Iš pradinių klasių koncentro į V klasę atsinešama nemaža dalis kalbos mokslo terminų. Taip galima teigti, turint galvoje, kad beveik pusė V klasės vadovėlio kalbotyros terminų jau yra vartoti pradinių klasių koncentre. Iš šio vadovėlio 327 kalbotyros terminų 161 terminas yra vartotas pradinių klasių koncentre.

V–VI klasių vadovėliuose vartojamas 741 terminas, iš kurių 461 yra kalbotyros terminas. V–VI klasių kalbotyros terminijoje gausiausia yra morfologijos ir žodžių darybos terminų sritis (208), pvz.: *būdvardžio vardininkas, būsiamasis laikas, daugiskaita, jungiamasis balsis, kelintinis skaitvardis, kreipinys*. Sintaksės (70), fonetikos ir akcentologijos (69), leksikologijos (59), bendrųjų ir kitų terminų sritys (55) yra beveik apylygės, pvz.: *būdo aplinkybė, paralelinis sakinių siejimas, pažymimasis sakinytis, sudėtinis sujungiamasis sakinytis; dešininis kirčio ženklas, garsų junginys, ilgojo skiemens kirčiavimas, intonacija, šaknies balsei kaita; antonimas, frazeologizmas, homonimas, skolinys, tarptautinis žodis; havajiečių kalba, kalbos garsų mokslas, kalbos istorija, morfologija, pagrindinis teksto vienetas*.

VII–VIII klasių koncentre *Bendrųjų programų ir išsilavinimo standartų* pagrindas beveik nesiskiria, lieka svarbiausios pagrindinės keturios kalbinės veiklos rūšys – kalbėjimas, klausymas, skaitymas, rašymas, nes koncentrinio mokymo esmė – nuolat kartoti, plėsti ir gilinti jau įgytas žinias. VII–VIII klasių lietuvių kalbos vadovėliuose gilinamos jau turimos žinios apie veiksmažodį ir veiksmažodžio formas. Ugdomi viešojo kalbėjimo, šnekamosios kalbos gebėjimai. Praplėstas sintaksės skyrius. Stilistikos skyriuje pateikiama būtiniausia teorinė medžiaga. Toliau tęsiamas fonetikos mokymas(is). Kartojama žodžių junginio ir sakinio samprata, plėtojamas vientisinio sakinio supratimas, išsamiai aiškinantis visas sakinio dalis, jų raiškos ir vartojimo ypatumus, vienuose sakiniuose, įterptinių, lyginamųjų posakių požymius bei jų skyrybą.

VII–VIII klasių lietuvių kalbos vadovėliuose rasti 745 terminai, iš kurių 500 yra kalbotyros terminai. Pastebėta, kad 43,2 proc. VII–VIII klasių kon-

centro kalbotyros terminų yra vartoti žemesniame, V–VI klasių konkentre, o 56,8 proc. terminų yra nauji.

VII–VIII klasių kalbotyros terminijoje gausiausios yra morfologijos ir žodžių darybos (253) bei sintaksės sritys (109), pvz.: *asmeninis įvardis, beasmenis veiksmažodis, bevardė giminė, galininkas, kuopinis skaitvardis; būdo aplinkybė, gramatinis centras, grandininis sakinių siejimo būdas, grynasis tarinys, derinamasis pažyminy.* Gerokai mažesnės yra fonetikos ir akcentologijos (61), leksikologijos (26) ir kitų terminų (51) sritys, pvz.: *būdvardžio priegaidė, intonacija, kairinis kirčio ženklas, ketvirtoji kirčiuotė, laisvas kirtis, priešakinės eilės balsis; antonimas, barbarizmas, daugiaskiemenis žodis, frazeologizmas, sinoniminė forma; aukštaičių tarmės ypatybė, kalbos garsų mokslas, pastraipų siejimo būdas, patarmė, pietų aukštaičių tarmė.*

KALBOTYROS TERMINAI AUKŠTESNIŲJŲ (IX–X) KLASIŲ KONCENTRE

IX–X klasių konkentro lietuvių kalbos vadovėliai skirti supažindinti su kalbos garsinės, gramatinės ir leksinės sandaros pagrindais, kalbotyros pradmenimis. Siekiama sudaryti tvirtus taisyklingos tarties ir kirčiavimo, rašybos ir skyrybos, žodžių, jų formų ir konstrukcijų vartojimo įgūdžius. IX–X klasių konkentro lietuvių kalbos vadovėlių medžiaga orientuojama į mokiųjų komunikavimo gebėjimą, kalbinio sąmoningumo ugdymą ir praktinį sakinės bei rašytinės kalbos vartojimą.

IX–X klasių lietuvių kalbos vadovėliuose rasta 1335 terminai, iš kurių 800 yra kalbotyros terminai. 33,75 proc. šio konkentro terminų yra vartoti žemesniame, VII–VIII klasių konkentre, o 66,25 proc. yra nauji.

Šių klasių kalbotyros terminijoje gausiausia yra bendrųjų ir kitų terminų sritis (260), pvz.: *bažnytinė slavų kalba, dialektas, kalbotyros pradmenys, rašytinis žodis, retorikos funkcija; mažesnės yra morfologijos ir žodžių darybos (174), sintaksės (140), fonetikos ir akcentologijos (125), leksikologijos (101) terminų sritys, pvz.: aukščiausiojo laipsnio būdvardis, bendrinis daiktavardis, dalyvis, daugiskaita, priedėlis, veikiamasis dalyvis; bejungtukis sakiny, dalyvinis pažyminy, kiekybės aplinkybė, mišrusis sudėtinis sakiny, sudėtinis prijungiamasis sakiny; dešininis kirčio ženklas, duslusis priebalsis, kilnojamas kirtis, kirčiuotas paskutinis skiemuo, minkštasis priebalsis, priegaidė; antonimas, baltiškės kilmės vandenvardis, barbarizmas, garsažodis, hidronimas, homonimas.*

KALBOTYROS TERMINAI AUKŠČIAUSIŲJŲ (XI–XII) KLASIŲ KONCENTRE

XI–XII klasių koncentro lietuvių kalbos vadovėlių ugdymas apima visas keturias kalbinės veiklos rūšis: kalbėjimą, klausymą, rašymą, skaitymą. Daugiausia dėmesio skiriama skaitymui ir rašymui, mažiau – kalbėjimui ir klausymui.

XI–XII klasių lietuvių kalbos vadovėliuose rastas 1151 terminas, iš kurių 427 yra kalbotyros terminai. 62,5 proc. šio koncentro terminų yra vartoti žemesniame, IX–X klasių koncentre, o 37,5 proc. terminų yra nauji.

Šių klasių kalbotyros terminijoje gausiausios yra bendrųjų ir kitų terminų (169) ir morfologijos bei žodžių darybos (125) sritys, pvz.: *administracinis raštas, daugiakalbystė, fonetika, leksikologija; aukščiausiojo laipsnio būvardis, būtojo laiko trečiasis asmuo, dviskaitos forma, išvestinė veiksmažodžio forma, kiekinis skaitvardis, kilmininkas*. Gerokai mažesnės yra sintaksės (83), leksikologijos (67), fonetikos ir akcentologijos (28) terminų sritys, pvz.: *derinamasis pažymynys, įterpinys, konstatuojamasis sakiny, sintaksinė konstrukcija, sudėtinio sujungiamojo sakinio dėmuo; buitinė leksika, homonimas, leksinė svetimybė, leksinis sinonimas, naujadaras, sinonimų eilės dominantė; artikuliuotų garsų produkavimas, diferencinė intonacija, fonetinė figūra, loginis kirtis, melodinė frazės struktūra*.

KALBOTYROS TERMINŲ APIBRĖŽČIŲ PATEIKIMAS

Kalbotyros terminų apibrėžčių pateikimas vidurinės mokyklos lietuvių kalbos vadovėliuose priklauso nuo mokinių išsilavinimo lygio. Pradinių klasių koncentro vadovėliuose terminų apibrėžiama vos vienas kitas. Apibrėžiamų terminų kirčiuoti skiemenys yra paryškunami, pačios apibrėžtys pateikiamos be mokslinių aiškinimų, pvz.: *duoiejų ar kelių kūrinio veikėjų pokalbis, kai vienas klausia, o kitas atsako, yra dialogas; žodis, kuris pasako, ką sakinio veikėjas veikia, veikė, veikdavo, veiks, yra tarinys; daiktavardžiai, atsakydami į klausimus kas? ko? kam? ką? kuo? kur? (kame?), keičia galūnes. Tai ir yra daiktavardžių kaitymas*.

V–VI klasių vadovėliuose yra daugiau kalbotyros terminų apibrėžčių. Apibrėžtys glaustos, aiškinimai ne moksliniai, tačiau išsamūs. Aiškinami terminai yra paryškinti, dauguma jų yra ir sukirčiuoti, pvz.: *žodžio pabaigos dalis, kintanti priklausomai nuo kitų žodžių, vadinasi galūnė; tikriniai daiktavardžiai reiškia atskirų (konkrečių) asmenų ar daiktų vardus; daugiarėškis žodis – žodis, turintis kelias reikšmes ir kt. VII–VIII klasių vado-*

vėliuose terminų apibrėžčių yra dar daugiau. VIII klasės vadovėlyje terminų apibrėžtys formuluojamos moksliskai, aiškinimai išsamūs ir ilgi, pvz.: *ortoepija – tai fonetikos mokslo dalis, kurios uždavinys – nustatyti tarties normas, numatyti galimus jų pažeidimus; prielinksnis yra nesavarankiška nekaitoma kalbos dalis, kuri paprastai eina su linksniu ir rodo linksniuojamojo žodžio ryšį su kitais žodžiais; tokie veiksmažodžiai, kurie turi tik 3-iojo asmens formą ir nežymi jokie asmens, vadinami beasmeniais.*

Aukštesniųjų klasių vadovėliuose kalbotyros terminų apibrėžčių pateikiama dar daugiau. Dauguma apibrėžiamų terminų sukirčiuoti, apibrėžtys mokslinės ir išsamios, neretai sutampa su K. Gaivenio ir S. Keinio *Kalbotyros terminų žodyno* (1800 kalbotyros terminų; V., 1990) terminų apibrėžtimis, pvz.: *dalelytė yra nekaitoma kalbos dalis, kuri teikia sakiniui arba jo dalims papildomų prasminių atspalvių; dialektologija – mokslas, tiriantis tarmes; kirtis – stipresnis vieno skiemens ištarimas žodyje.*

Aukščiausiųjų klasių vadovėliuose dar daugiau terminų pateikiama su apibrėžtimis. Pavyzdžiui, V. Salienės ir A. Smetonos vadovėlyje *Lietuvių kalba: XI–XII klasei* beveik visi kalbotyros terminai yra pateikti su apibrėžtimis iš įvairių enciklopedijų, žinytų, žodynų. Vadovėlio pabaigoje pridodamas aiškinamasis svarbesnių terminų žodynelis, kuriame visi terminai paryškinti ir sukirčiuoti, pvz.: *pastráipa – teksto vienetas, reiškiantis vieną baigtinę teksto mintį; teksto dalis, prasidedanti nauja eilute; stilistika – stiliaus ir jo priemonių mokslas; tēkstas – išspausdintas, parašytas arba pasakytas žodinės formos kūrinys, jo fragmentas; žodžių seka, sudaranti tam tikrą visumą, pasakytą arba išreikštą grafiškai (raštu), įrašytą į plokštelę, magnetofono juostą ar pan.*

IŠVADOS

Išnagrinėjus 2445 kalbotyros terminus iš aštuoniolikos vidurinės mokyklos lietuvių kalbos vadovėlių pastebėta, kad terminų skaičius skirtinguose centruose žymiai skiriasi. Pradinių klasių koncentre vartojama 212 kalbotyros terminų, V–VI klasių – 461, VII–VIII klasių – 500. Daugiausia kalbotyros terminų vartojama IX–X klasių koncentre – 800. Aukščiausiam, XI–XII klasių koncentre vartojami 472 kalbotyros terminai.

Iš visų kalbotyros terminų sričių gausiausia yra morfologijos ir žodžių darybos terminų sritis. Šios srities terminai dažniausi yra visuose, išskyrus aukščiausių klasių, centruose.

Terminai, kurie pereina iš žemesnio koncentro į aukštesnį, sudaro 37 proc. visų nagrinėjamų kalbotyros terminų. Didžiausias kalbotyros terminų perėjimas yra iš VII–VIII į IX–X klasių koncentro vadovėlius.

Kalbotyros terminų apibrėžčių pateikimas priklauso nuo mokinių išsilavinimo lygio. Pradinių klasių koncentro vadovėliuose terminų apibrėžtys pavienės, žemesniųjų klasių koncentro vadovėliuose terminai apibrėžiami moksliskai. Aukštesniųjų klasių vadovėliuose kalbotyros terminai neretai apibrėžiami taip pat, kaip *Kalbotyros terminų žodyne*, o aukščiausiųjų klasių vadovėliuose terminai apibrėžiami enciklopediškai.

ŠALTINIAI

- Čepaitienė G., Palubinskienė E. *Lietuvių kalba: VII klasei*. Kaunas, 2000.
Čepaitienė G., Palubinskienė E. *Lietuvių kalba: VIII klasei*. Kaunas, 2001.
Dobrovolskis B., Kavaliauskas V., Koženiauskienė R., Zinkevičius Z. *Lietuvių kalba: X klasei*. Kaunas, 2001.
Koženiauskienė R., Dobrovolskis B., Zinkevičius Z. *Lietuvių kalba: IX klasei*. Kaunas, 1999.
Marcelionienė E., Plentaitė V. *Šaltinis: III klasei*. I dalis. Kaunas, 2004.
Marcelionienė E., Plentaitė V. *Šaltinis: III klasei*. III dalis. Kaunas, 2004.
Marcelionienė E., Plentaitė V. *Šaltinis: IV klasei*. II dalis. Kaunas, 2005.
Marcelionienė E., Plentaitė V. *Šaltinis: IV klasei*. IV dalis. Kaunas, 1997.
Plentaitė V., Marcelionienė E. *Šaltinis: III klasei*. II dalis. Kaunas, 2004.
Plentaitė V., Marcelionienė E. *Šaltinis: III klasei*. IV dalis. Kaunas, 2004.
Plentaitė V., Marcelionienė E. *Šaltinis: IV klasei*. I dalis. Kaunas, 2005.
Plentaitė V., Marcelionienė E. *Šaltinis: IV klasei*. III dalis. Kaunas, 2005.
Salienė V., Smetona A. *Lietuvių kalba: XI–XII klasei*. Vilnius, 2004.
Sirtautai J., V., V.V. *Lietuvių kalba: V klasei*. I dalis. Vilnius, 2005.
Sirtautai J., V., V.V. *Lietuvių kalba: V klasei*. II dalis. Vilnius, 2005.
Sirtautai J., V., V.V. *Lietuvių kalba: VI klasei*. Vilnius, 1998.
Šukys J. *Lietuvių kalba: XI klasei*. Kaunas, 2001.
Župerka K. *Lietuvių kalba: XII klasei*. Kaunas, 2001.

LITERATŪRA

- Ambrasas V., Girdenis A., Morkūnas K., Sabaliauskas A., Urbutis V., Valeckienė A., Vanagas A. *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius, 2008.
Bendrosios programos ir išsilavinimo standartai. Vilnius, 2003.
Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Red. V. Ambrasas, Vilnius, 1997.
Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vyr. red. St. Keinys, Vilnius, 2000.
Gaivenis K., Keinys St. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas, 1990.
Lietuvių kalbos gramatika 1. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius, 1965.
Tarptautinių žodžių žodynas. Ats. red. V. Kvietkauskas, Vilnius, 1985.
Tarptautinių žodžių žodynas. Red. A. Kinderys. Vilnius, 2001.
Vaitkevičiūtė V. *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius, 2001.

Гринев С. *Введение в терминоведение*. Москва, 1993.

Gauta 2008-11-28

Rita Katelytė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308
E. paštas: rita.katelyte@lki.lt